

Bódy Zsombor

Polgárok és munkások 1929-ben

Adalékok a fogyasztás történetéhez

A 20. század első fele magyar társadalma leírásának a „polgárság” és talán a „középosztály” a legproblematicusabb kategóriái. Mindkét fogalom mögött hosszú tradíció áll, ugyanakkor távolról sem egyértelmű, hogy kiket is fednek le a társadalomból. A „polgárságba” például nem csupán azokat szokták beleérteni, akik tulajdonuk, önálló egzisztenciájuk (ügyvédek stb.) alapján „polgároknak” volnának tekinthetők, hanem kiterjesztik a fogalom értelmét, és hozzá sorolják mindazokat, akik akár alkalmazotti helyzetben is az iparban, kereskedelemben dolgoznak, hanem munkások. Ez lényegében megfelel annak az értelmezésnek, amit Erdei Ferenc adott – maga is előzményekre alapozva – a magyar társadalom polgári oldaláról (Erdei 1976). Az így felfogott polgársággal állna szemben az „úri” társadalom. Valamennyi rétegnek megvan a maga megfelelője mindkét oldalon: a nagypolgársággal az arisztokrácia és állam felsővezetői állnak szemben, a középpolgársággal, vagy polgári középosztállyal szemben pedig az „úri” középosztály, amely alatt elsősorban a köztisztviselőket értik. Mindez azonban vitatott. Ránki György például – jelezve bizonyos aggályokat – a köztisztviselőket is a polgársághoz sorolja, akikből leszámítja viszont jövedelmük alapján azokat, akiket kispolgároknak minősít (kisiparosok, kiskereskedők) (Ránki 1990). Gyáni Gábor a hagyományosan középosztályba sorolt kategóriák (köztisztviselők) anyagi viszonyait és életmódját áttekintve azt állapítja meg, hogy azok tagjainak jelentős része valójában nem élt olyan keretek között, amelyeket – megint csak hagyományosan – középosztályinak szoktak tekinteni. Ugyanakkor kétségbe vonja úri középosztály és polgárság szembeállítását (Gyáni 1999).

Feltűnő, hogy polgárság és középosztály minden meghatározási kísérletében néhány elem ismétlődően előkerül. Lakásnagyság, cselédtartás és általában az életmód, amelyet persze meghatároz a jövedelem. Jelen cikkben arra vállalkozom, hogy a fogyasztás szerkezetén keresztül kíséreljem meg megközelíteni azt a kérdést, hogy milyen is az a réteg, amelyre a középosztályiség hagyományosan ismert kritériumai nem illenek, de amely mégis valamifajta szélesebb társadalmi középbe tartozik. Emellett kísérletet teszek „úri” és „polgári” szembeállítás megragadására is.

E kísérlethez a fővárosi statisztikai hivatal nagyon gazdag rétegvizsgálatainak köteteihez fordulhatunk. A sorozat nem a népszámlálásokban 1900 és 1930 között szokásos ágazati rendszerben taglalta a népességet, hanem, mivel a „társadalmi tagozódás” érdekelte, a reálisan létezőnek tekintett társadalmi csoportokat vette sorra.¹ A munkásokra, önálló kereskedőkre, önálló iparosokra, állami és városi tisztviselőkre és alkalmazottakra, ügyvédekre, orvosokra, mérnökökre és a magán-

¹ Vö. Laky Dezső megállapítása (Laky 1932).

tisztviselőkre (valamint még sok más kategóriára) kiterjedő sorozat lehetőséget nyújt arra, hogy a kérdést az életmód és a fogyasztás szerkezete alapján közelítsük meg.

A fővárosi statisztikai hivatal a fent idézett rétegződés vizsgálatait két nagy kötetben foglalta össze. Ezek sok vonatkozásban az egyes rétegmonográfiáknál is részletesebb adatokat tartalmaznak. Az egyik a főváros „munkás népességéről”, a másik pedig „polgári népességéről” szól.² A fővárosi statisztikai hivatal az 1920-as évek második felében a háztartások bevételeit és kiadásait is megpróbálta vizsgálni. Az első kísérlet után, amelybe még csak néhány tucat családot vontak be, az 1929-es évre száz budapesti családot kértek meg bevételeik és kiadásaik aprólékos vezetésére. Ötven „munkáscsaládot” és ötven „polgári családot”, amely alatt a magántisztviselőket, köztisztviselőket, szabadfoglalkozásúakat, önálló iparosokat és kereskedőket értették. Ezek adatait fogom elemezni a következőkben.

A MINTÁBA KERÜLT CSALÁDOK

Érdeemes előzetesen megvizsgálni, hol helyezkedik el az ötven „munkás-” és ötven „polgár családot” Budapest társadalmában, illetve a saját kategóriájában. A munkások között a két legnagyobb csoportot egyszerűen gyári munkásként, illetve lakatosként jelölték meg (egyaránt 11 fő mindkét csoportban), őket 5 asztalos követte, 4 raktári munkás, 3-3 szobafestő, cipész, illetve textilmunkás, 2-2 szabó, illetve bádogos, valamint egy borbély, egy ablaktisztító, egy kertész, egy sokszorosító és egy zománczó. Lakásviszonyaikat tekintve a következőképpen oszlottak meg: kettő volt albérlő, a többi főbérlő; 14 csak egy szobából álló lakásban lakott, 30 szobakonyhásban, 5 kétszobásban, 1 pedig háromszobásban.

A „polgári” családok között a családfő foglalkozása szerint a legnagyobb csoportot a köztisztviselők alkották (14 fő és még 4 nyugdíjas köztisztviselő), őket követte 12 magántisztviselő, volt 2-2 Beszkárt és postatakarékpénztári tisztviselő, valamint kereskedelmi alkalmazott, majd 1-1 főiskolai tanár, középiskolai tanár, tanító, ügyvéd, fogorvos, katonatiszt, dohánygyári tisztviselő, Hév tisztviselő, meteorológus, kereskedő, szabómester, drogistasegéd és köztisztviselő özvegye. Az ötven családból kettő volt albérlő, kettő saját tulajdonában lakott, egy társbérlő volt, a többi főbérlő. A lakásnagyságok a következőképpen alakultak: 8 lakott egyszobás lakásban (1 köztisztviselő, 3 magántisztviselő, 1 Beszkárt tisztviselő, a drogistasegéd, 1 kereskedelmi alkalmazott, a szabómester), 26 kétszobásban (7 köztisztviselő, a kereskedő, a középiskolai tanár, a tanító, a két postatakarékpénztári tisztviselő, a dohánygyári tisztviselő, 8 magántisztviselő, egy Beszkárt tisztviselő, a Hév tisztviselő, egy kereskedelmi alkalmazott, a köztisztviselő özvegye), 12 háromszobásban (az ügyvéd, a fogorvos, a katonatiszt, két magántisztviselő és hét köztisztviselő vagy nyugdíjas köztisztviselő), 4 pedig négyszobásban (a főiskolai tanár, két közhivatalnok és a meteorológus).

² Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest; Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest

Ha a lakásnagyságra vonatkozó adatokat összevetjük Budapest népességének megfelelő adataival, akkor láthatjuk, hogy az ötven „munkáscsalád” megfelel a fővárosi átlagnak. Az ötven „polgárcsalád” arányai viszont már nem felelnek meg pontosan a budapesti „polgári” népesség lakásviszonyainak. Kevesebb közöttük az egyszobás lakásban lakó, ugyanakkor az igazán jómódú is, mint a teljes populációban. Így a kétszobás otthonban élők aránya jelentősen több közöttük, mint a főváros egész „polgári” népességében, mivel meghaladja az 50%-ot.

1. táblázat

*Budapest népességének lakásviszonyai*³

	Munkások	Iparosok	Kereskedők	Szabad fogl.	Köztisztv.	Magántisztv.
1 szobás	83%	43%	20%	10%	22%	24%
2 szobás	15%	36%	37%	23%	41%	41%
3 szobás	1%	13%	25%	25%	23%	21%
4 szobás	1%	5%	13%	22%	9%	9%
5 szobás		1%	4%	12%	3%	3%
6 és több sz.		1%	2%	8%	1%	2%

(Forrás: Laky Dezső é. n.: 79, Hoffman Dezső é. n.: 150, Szádeczky-Kardos é. n.: 40.)

Nagyon jelentős különbség van a „munkás-” és „polgárcsaládok” demográfiai viszonyai között. Az ötven „munkáscsalád” összlétszáma 245 fő, míg az ötven „polgárcsalád” összesen csak 175 főt tesz ki. Emögött az áll, hogy a munkások sokkal hamarabb házasodtak és több gyermeket vállaltak, mint a társadalom felsőbb rétegei.⁴

A JÖVEDELMEK

Vizsgáljuk meg először a jövedelmek forrásait.⁵ Az ötven „munkáscsalád” összjövedelme az 1929-es évben 146.934 P volt. Ebből 94.606 P-t hozott haza a családfő, vagyis 64%-ot, ebből pedig 89.913 P származott a főfoglalkozásból (az összjövedelem 61%-a).⁶ A többi bevétel a feleségek, gyerekek keresetéből, illetve egyéb jövedelmekből származott. 31 esetben volt a feleségnek is keresete, de ebből csak 2 származhatott – nagysága alapján – állandó állásból, a többi inkább alkalmi, illetve kiegészítő jellegű kereset lehetett. 22 családnál volt a gyerekeknek is keresete, néhány esetben ezek már a családfőével azonos nagyságrendűek voltak. 6-nak volt jövedelme albérlőtől, 4-nek kosztostól, 11-en fordultak meg zálogházban, 9-en adtak el használt

3 A köztisztviselőkön belül természetesen a bírák és ügyészek lakásai a legnagyobbak, de a tanszemélyzeté is lényegesen jobb, mint a többi tisztviselőé. A fenti táblázat hivatkozott kötetekből származó adataitól nem térnek el lényegesen az 1930-as lakásviszonyokra vonatkozó adatok sem, legföljebb egy-két százalékos eltérés fordul elő némelyik kategóriánál. (Szádeczky-Kardos Tibor é. n.: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten*. /Statisztikai közlemények 54. kötet/ Budapest)

4 Vö. Szél é. n.: 263. házasságkötések életkora; Szél é. n.: 273. házasságok termékenysége. 1929-ben az átlagos gyerekszám munkásoknál 2,77, tehát a minta családjaiban szinte pontosan a fővárosi átlagnak megfelelő gyerekszám volt.

5 Az ötven „munkáscsalád” esetében ezt nagyon részletesen megtette Pogány Ágnes (Pogány 2000).

6 Ez több, mint a munkások átlagkeresete 1929-ben: az heti 30–32 P volt (Móricz é. n.: 62).

ruhát, cipőt, 22-en kértek kölcsön pénzt (ezek baráti, rokoni és nem pénzügyi kölcsönök) és 7-en kaptak vissza általuk adott kölcsönt. 22-en kaptak segílyt máshonnan.⁷

A kiadásaik összesen 140.293 P-t tettek ki, ami azt jelenti, hogy bevételeik 4,5%-át fordították megtakarításra. A megtakarítás módját jelezheti, hogy mindössze két család élvezett takarékbetét után kamatot.

A „polgári” családok összjövedelme 263.810 P volt. Ebből a családfők hoztak haza 201.754 P-t, vagyis 76%-ot, tehát jelentékenyen többet, mint a „munkáscsaládfők”. Az összjövedelem 72%-a származott az ő főállásukból (189.754 P). 13 esetben keresett a feleség is – tehát jóval kevesebbszer, mint a munkásoknál –, de ebből csak három ütötte meg egy rendes állás jövedelmét (1.000 P felett évente). Az ügyvéd felesége kicsivel többet keresett, mint a férje, s egy köztisztviselő neje is majdnem annyit vitt haza, mint a férj. Egy magántisztviselő felesége is dolgozott. A többieknek inkább csak alkalmi jövedelmeik voltak: egynek 500 P felett, egynek 600 P felett, egy majdnem 400 P, a többi elhanyagolható. Gyerek 10 esetben keresett, de csak egy esetben rendes állásban.

További családtagnak még két esetben volt jövedelme, de ebből csak az egyik volt állás. 14 esetben kaptak vissza korábban kölcsönadott pénzt. Ezek kis összegek voltak, a legnagyobb sem haladta meg az 1.000 P-t. 7 tartott albérlőt, 5 kosztost. 31-en kértek kölcsön, 9-en jártak zálogházban, 13 adott el használt ruhát, cipőt. A katonatisztnak házbérből is volt bevétele: 900 P.

Összkiadásuk 261.553 P volt, tehát bevételeik elhanyagolható hányadát, mindössze 1%-ot fordítottak megtakarításra. Öt esetben származott takarékbetétből kamatbevételeik.

A „POLGÁROK” ÉS „MUNKÁSOK” FOGYASZTÁSÁNAK ÖSSZEVETÉSE

A jövedelmek után most lássuk a kiadások alakulását. A kiadások korabeli csoportosítása már önmagában is érdekes. Az első, amit megállapíthatunk, hogy nincs túl nagy jövedelmkülönbség a „munkás-” és a „polgárcsaládok” között, hiszen az utóbbiak még kétszeresével sem rendelkeznek több bevétellel. Ha azonban figyelembe vesszük a demográfiai viszonyokból származó létszámbeli eltérést, akkor az egy főre jutó különbség már jelentősebbnek tűnik. A „munkásoknál” 573 P az éves egy főre jutó jövedelem, míg a „polgároknál” 1.495 P. Feltehetjük, hogy a demográfiai különbségek mögött jelentős részben tudatos döntések álltak. A „polgárok” a családtervezés révén is biztosítani igyekeztek maguknak valamifajta magasabbnak tekintett életmódot.

⁷ A jövedelem nagysága alapján természetesen belsőleg tagolt a minta. (Lásd: Pogány 2000.) Pogány Ágnes megállapításai szerint azonban a jövedelmkülönbségek nem annyira a családfő főállásban szerzett jövedelméből adódtak, hanem abból, hogy milyen egyéb források – másodállás, a családtagok keresete, egyéb – állt a családok rendelkezésére.

„Munkás-” és „polgárcsaládok” kiadási szerkezetének összehasonlítása

	Munkáscsaládok (50 család, 245 fő)		Munkások kiadásai a polgárok azonos kiadási tételének %-ában		Polgárcsaládok (50 család, 175fő)	
	P	%			P	%
Tejtermék	11,436	8,15			16,104	6,2
Tojás	2,129	1,5			3,794	1,4
Zsiradék ⁸	7,232	5,1	122%		5,905	2,3
Húsneműek	13,541	9,6			19,804	7,6
Liszttermények ⁹	16,495	11,8	139%		11,833	4,5
Más növények ¹⁰	15,140	10,8			17,127	6,5
Más élelmiszer ¹¹	3,537	2,5			3,519	1,3
Italok, élvezeti cikk ¹²	5,382	3,8			8,916	3,4
<i>Élelmiszer összesen</i>	<i>74,892</i>	<i>53,25</i>	<i>86%</i>		<i>87,002</i>	<i>33,2</i>
Ruha ¹³	14,071	10	60%		23,311	8,9
Lakbér	14,372	10,2	36%		39,753	15,2
Lakberendezés ¹⁴	2,641	1,9	35%		7,529	2,9
Fényhő ¹⁵	7,783	5,5			14,040	5,4
Tisztítás ¹⁶	1,952	1,4			4,720	1,8
Egészség ¹⁷	1,648	1,2	24%		6,905	2,6
Kultúra, üdülés ¹⁸	3,104	2,2	18%		17,089	6,5
Közlekedés	3,715	2,6			7,483	2,9
Biztosítás	1,790	1,3			4,163	1,6
Adók ¹⁹	698	0,5			2,038	0,8
Társadalmi kiad, ²⁰	2,833	2	20%		14,191	5,4
Átmeneti ²¹	1,726	1,2			4,637	1,8
Kiszolgálás ²²	380	0,3	7%		5,136	2
Törlesztés ²³	-	-			19,000	7,3
Egyéb	8,686	6,2			4,557	1,7
<i>Összesen</i>	<i>140,293</i>	<i>100</i>	<i>54%</i>		<i>261,553</i>	<i>100</i>

(Forrás: Illyefalvi 1930: 412-439; Illyefalvi 1935: 442-471.)

8 Zsír és szalonna.

9 Liszt, kenyér (szinte kizárólag barna kenyeret ettek minden csoportban), péksütemény, cukrászsütemény, tészta, kásafélék, rizs.

10 Burgonya, főzelékek, zöldségek, gyümölcsök.

11 Kávé, tea, cukor, mák, méz, fűszerek, keksz.

12 Itt nem csak a szeszes italok találhatóak, hanem a dohány is, illetve ebbe a csoportba sorolták be a vendéglői, kocsmái, kávéházi kiadásokat is. A „munkások” úgy tűnik többet jártak kocsmába, mint a „polgárok” kávéházba, vagy vendéglőbe. Utóbbi csoportban a legnagyobb jövedelmű egy-két családot leszámítva, nem jellemző a kávéház látogatása. Ugyanez vonatkozik a konflis, vagy taxi használatára. Nagyobb részt gyalog járó és villamosozó családok tartoztak a mintába.

13 Felső és alsóruházat, cipő - új vásárlás és javítás egyaránt.

14 Bútorok, háztartási cikkek vásárlása és javítása.

15 Fűtésre és világításra fordított összegek.

16 Lakás és ruhatisztító szerek, illetve munkabérek.

17 Nem csak orvosi költségek és gyógyszerári kiadások, hanem tisztálkodási szerek is.

18 Ebben a csoportban az újságra, könyvre, színházra, mozira, egyházi célokra és nyaralásra fordított összegek találhatóak.

19 Adók és illetékek.

20 Egyleti tagdíjak, ajándékok, másoknak nyújtott kölcsönök, kártyaveszteség.

Az életmódbeli különbségek tükröződnek a kiadások szerkezetében is. A „munkásoknál” a kiadások több mint felét (53,25%) tették ki az élelmiszerekre fordított összegek, míg a „polgároknál” csak 33,2%-ot. Eltérő azonban az élelmiszerekre fordított összegek belső szerkezete is. A „munkások” ugyanis kiemelkedően sokat költöttek kenyérre, tésztafélékre és zsiradékokra, e két tételre abszolút számban is többet, mint a „polgárok”. Mivel lényegesen többen voltak, mint a „polgári” családok ezért érthető, hogy több élelmiszerre volt szükségük, s így néhány alapvető élelmiszerből többet vásároltak, mint a „polgárok”. Ilyenek voltak még a rizs, burgonya, bab, káposzta, hagyma, só és cukor. A felsoroltakból azonban egy főre vetítve a „munkásoknál” se jutott több, mint a „polgároknál”, csupán azért vásárolnak belőle többet, mert népesebbek voltak a családok. Kivétel a kenyér, amelyből egy főre nézve is jelentősen többet vásárolnak, mint a „polgári” családokban (32 pengő, szemben 25-tel). Húsból viszont majdnem fele annyit vettek, mint a másik csoport (egy főre vetítve 45 pengő 87-tel szemben). A húsok közül az akkor relatív olcsó marhahúsból vásároltak majdnem annyit, mint a „polgárok” (akik viszont jóval több borjú és sertés húst vettek), illetve aránylag jelentős összegért vettek lóhúst, amit polgárok nem vásárolnak.²⁴ Jelentős még az eltérés a gyümölcsök esetében, mert abból a „polgárok” több mint kétszer annyit vettek (egy évre és egy főre vetítve: 8 pengő szemben 17-tel).

Összegezve: a „munkások” összesen 74.892 P-t fordítottak táplálkozásra, míg a „polgárok” 87.002 P-t, vagyis a különbség megint csak a családok méretének figyelembe vételével jelentős. A „munkáscsaládokban” egy fő élelmezésére 306 P-t költöttek évente, a „polgároknál” pedig 497-et. Azonban még ez a különbség is kisebb, mint a két csoport családjainak összjövedelme közti különbség. A „munkáscsaládok” összjövedelme ugyanis a „polgárokénak” 54%-a, míg az egy főre jutó élelmezési kiadásaik 61,5%-át teszik a másik csoport azonos kiadásainak.

Abból, hogy az élelmiszerekre a „munkások” aránylag többet fordítottak, mint a „polgárok” következik, hogy más tételeknél viszont nem csak abszolút számokban, hanem arányában is kevesebb kiadással kellett beérniük. Igaz ez a ruházkodásra fordított összegekre (egy főre a „polgári” családok azonos kiadásainak 43%-a), illetve elsősorban a lakbérre és lakberendezésre költött összegekre, még inkább pedig a kulturális, üdülési kiadásokra és arra, amit a korabeli statisztika társadalmi kiadások elnevezés alatt foglalt össze. Jelentős különbségek álltak fenn a testkultúra, illetve a higiénia vonatkozásában is, mivel itt a „polgároknál” egy főre is több kiadás jut, mint a munkásoknál egy családra. Igen jelentős különbség az is, hogy a „polgári” családok költségvetését nagy mértékben terhelték a pénzügyi tartozások,

21 Takarékbetétbe tett összegek, kisebb személyes kölcsönök visszafizetése.

22 Cselédbér és borraivaló.

23 Feltehetően nem a kisebb személyes, hanem banki kölcsönök törlesztése. E rovatnál van az egyetlen különbség a munkások és a másik két csoport kiadásait bemutató csoportosításban, mert ez a munkásságnál egyszerűen hiányzik. Valószínűleg ők nem vettek – nem vehettek – fel hosszabb időn át törlesztendő hiteleket.

24 További tipikus „munkás”-táplálékok: zöldpaprika, kolbász, töpörtyű, sör, rum, pótkávé.

míg a „munkások” számára ezek a banki szolgáltatások valószínűleg elérhetetlenek voltak. Sajnos nem tudható, hogy a „polgárok” milyen célokra vették föl a hitelt. (Biztosan nem lakásvásárlásra, hiszen bérlakásokban laktak.)

Rövid elemzésünk tehát markáns, de tulajdonképpen várható különbségeket tudott kimutatni a „munkás-” és a „polgárcsaládok” fogyasztásának szerkezete között. Vizsgáljuk meg azonban közelebbről a „polgárok” életmódját és az esetleges különbségeket a „polgárok” belső csoportjai között.

A „POLGÁRCSALÁDOK” FOGYASZTÁSA

A lakásnagyságokra vonatkozó adatokat kiegészítheti, hogy a „polgári” családok közül 26-nak van gázzámlája (nagy a szóródás 335 P-től 8 P-ig) és 43-nak villanyzámlája, de itt is meglehetősen nagy különbségekkel. A villanyszolgáltatást két magántisztviselő, két köztisztviselő, két Beszkárt tisztviselő és egy nyugdíjas köztisztviselő nélkülözte.²⁵

A „polgárcsaládok” éppen felének nem volt kávéházi kiadása. De abból a 25-ből is, akik megfordultak kávéházban, jó ha kettő rendszeres kávéház-látogatónak tekinthető (50 P feletti kiadással). Többen, 35-en fordultak meg kocsmában vagy vendéglőben, de ebből is csak 9 költött 100 P-nél többet. 34 költött dohányra, de a többség csak minimális összegeket, 8 esetben haladja meg ez a tétel a 100 P-t.²⁶ 3 egyáltalán nem költött könyvre vagy hírlapra (egy magántisztviselő, egy Beszkárt tisztviselő és a drogistasegéd), 5-en 10 P alatt költöttek, és 21-en költöttek 50 P felett erre a célra. 27-nek voltak egyházi kiadásai, de ezek általában nagyon csekély összeget jelentettek: 40 P-vel egy kóser háztartást vezető magántisztviselő adott ki ilyen célra a legtöbbet. 22-en nem jártak színházba, de rendszeres színház-látogatónak is csak 8 tekinthető, 100 P fölött pedig csak ketten költöttek erre. 17-en nem jártak moziba, 11-en ugyanakkor 20 P-nél is többet költöttek erre a célra.

29-en nem költöttek szabadságra és üdülésre. 7-en költöttek 300 P-nél is többet, ami már komoly üdülés is lehetett. Egy köztisztviselő 1.000 P feletti, s a főiskolai tanár is 800 P feletti összeget adott ki üdülésre. 23 egyáltalán nem ült autótaxiba vagy fiákerbe, csak villamost vett igénybe, csupán 4 költött a közlekedés elegánsabb formáira 50 P-nél többet. 22 nem fizetett egyesületi tagdíjat, tehát 28 valamilyen egyesületnek tagja lehetett. Kártyán 4-nek volt vesztesége, de a legnagyobb is csak 53 P-t tett ki – ez a szabómester adósága volt, aki egyszobás lakásban lakott. Végül pedig 35-nek nem volt kiadása cselédbérre, de állandó cselédtartást is csak 11 esetben valószínűsít az összeg. (Az ügyvédnél, a főiskolai tanárnál, 2 magántisztviselőnél, 6 köztisztviselőnél, a fogorvosnál.)

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a fővárosi statisztikai hivatal által „polgárinak” minősített népesség egy jelentős hányada nem vette, nem vehette

25 A „munkásoknál” gázzámla mindössze két esetben fordult elő, villanyzámla 23-ban. Ennek megfelelően náluk nagyobbak az egyéb fűtőanyagokra (szén és fa) fordított kiadások, valamint még petróleumot is vásároltak.

26 A „munkások” nagyobb összeget adtak ki dohányra, mint a „polgárok”.

igénybe a „polgári” élet kényelmét és kellemességét jelentő kávéházat, fiákert, a szórakozás tipikusan polgárinak tekintett formáit, mint ahogy jellemzően cseléd sem szolgálta őket a háztartásban. Kérdés: milyen sajátosságokat mutat e réteg fogyasztásának a szerkezete. Ezért a következőben arra teszek kísérletet, hogy a minta „polgári népességéből” kivonjam a hagyományos kritériumok szerint is középosztályinak tekinthető családokat, és a megmaradó „polgári”, de nem „középosztálybeli” családok adatait vessem egybe a „munkásokéival”. A hagyományos „középosztályba” tartozóknak egyszerűen a cselédtartókat tekintettem, és hozzászámoltam még a katonatisztet, akinek bizonyára tisztiszolgája volt, ezért nem tartott cselédet (nála a cseléd-bér rovatban található kisebb összeg talán takarítónőre vagy mosónőre utal).²⁷ Közülük négy lakik négyszobás lakásban, öt háromszobásban és három kétszobásban.

A „középosztály” és ami alatta van

Ha megvizsgáljuk a kiadási arányokat, igazolva látjuk a középosztályiak kiválasztásánál alkalmazott szempontot. A 12 középosztálybelinek tekintett család, akik a mintába került családok összjövedelmének 39%-ával rendelkeztek, fizette ki az 50 „polgári” család kiadásai közül az adó 51%-át, a kulturális és üdülési kiadások 58%-át, a lakberendezésre fordított összegek 54%-át, színházjegyek árának 79%-át, a gázzámlák összegének 53%-át, a ruházkodási kiadások 46%-át, a taxi vagy fiáker kiadások 79%-át, a biztosítási költségek 56%-át, a kávéházi kiadások 67%-át és a kiszolgálás díjazására fordított összegek 91%-át. (Ez utóbbi természetes, mivel az állandó cselédtartókat emeltük ki középosztályiként.) A mintán belüli jövedelemarányuknál kevesebbet költöttek élelmiszerre (összességében az ötven „polgári” család táplálkozási kiadásainak 35%-a származott tőlük) és lakbérre, ez utóbbinak azonban valószínűleg az az oka, hogy az egyik szolgálati lakásban laktak és így nem fizetett lakbért.

Milyen és főleg mennyire a munkásokhoz közeli életmódot folytatott a „polgári”, de nem „középosztályi” csoport? Nyilvánvaló már a fenti adatokból is, hogy nem egy kiadási tételnél közelebb álltak a munkásokhoz, mint a teljes „polgári” minta, hiszen annak értékeit a középosztályiak felfelé húzták. Ennek ellenére jelentős különbségek maradnak a munkások és ő közöttük. Az éves, egy főre jutó élelmezési kiadás ennél a 38 családnál 465 P, tehát alig marad el az összes polgár átlagától (ami 497 P volt). A vásárolt élelmiszerek belső szerkezete is eltér a munkásokétól, magasabb a húsrá költött összegek aránya, s jelentősen többet adtak ki gyümölcsre (14 P szemben 8-cal), viszont kevesebb kenyeret fogyasztottak. Az életmód nagyon jelentős különbségére utal, hogy míg a munkásoknál az átlagos évi lakbér 287 P

²⁷ Természetesen a cselédtartás általában nem elegendő kritérium a középosztály definiálásához. Noha a középosztály korabeli reprezentációjához hozzátartozott, több történeti munka kimutatta, hogy a közkeletűen középosztályinak tartott csoportok tagjainak jelentős része nem tartott cselédet. Itt azonban ez a szempont elegendőnek tűnt ahhoz, hogy segítségével a minta magasabb társadalmi helyzetű csoportját kiválasszuk.

volt,²⁸ addig náluk 707 P (a középosztálybelieknél 1.000 P fölött van az átlag).²⁹ A lakás minőségének további jele, hogy míg a munkáscsaládok átlagos villanyszámlája 14 P volt, addig a másik csoportnál ez 43 P. A gázzámlák tekintetében még nagyobb a differencia. További igen lényeges különbség az életvezetésben, hogy a nem „középosztályi” „polgári” családokra egyenként mintegy 334 P évi banki hiteltörlesztés jut, ami mint említettem teljesen hiányzik a munkásoknál. (Ezt talán bútorra vagy más tartós fogyasztási cikkekre vették fel.) Könyvre, újságra majdnem dupla annyit költöttek a nem középosztályi „polgárok”, mint a munkások (családonként 46 P szemben 24 P-vel).

Megállapítható tehát, hogy a „polgári” csoport a középosztályi családok nélkül is nagyon jellegzetes vonásokban eltért a „munkásságtól”. Utóbbiak egy az életmód tekintetében is meglehetősen zárt csoportnak tűnnek, ami a csoport bizonyos belső homogenitását is jelentheti, és mindenképpen a „polgári” elnevezés alatt összefoglalt csoportoktól való markáns különbséget takarja.³⁰ Figyelemre méltó, hogy az ötven „munkáscsalád” egyleti tagdíjra ugyanannyit költött, mint az ötven „polgári” család (1000 pengős nagyságrendben), ami nyilván a szakszervezeti tagdíjakat jelenti. Ez arra utal, hogy a mintába került munkások a munkásságnak a szervezett, felsőbb rétegéhez tartoztak, akiket nem csak egy sajátos életmód jellemzett, hanem egy sajátos társadalmi öntudat is. (Valószínű, hogy ez abból is adódott, hogy a Fővárosi Statisztikai Hivatal a munkásságból ezt a felsőbb réteget tudta sikerrel bevonni a vizsgálatba.)³¹

Hogyan minősíthető a nem középosztályi, de „polgári” csoport? Látható, hogy amikor a felvétel elkülönítette a „munkásokat” a „polgári” népességtől, egy valóban létező határvonalat ragadott meg. Ugyanakkor e csoport tagjai nyilvánvalóan nem a hagyományosan középosztályinak tekintett életkeretek között éltek. A középosztályiság hagyományos kritériumai (közhelyként: cselédtartás, három szobás lakás, minimum érettségi) még a dualizmus korából származnak. Elemzésünk alapján, további kutatások által megvizsgálandó hipotézisként felvethető, hogy ebben a nem középosztályi, de nem is munkás rétegben nem egy formálódó új társadalmi képződményt kell-e látnunk, nevezetesen az Európában ekkortájt mindenütt kialakuló tömegtársadalmak széles középrétegét, amely életmódjában egyaránt jellegzetesen eltért a mindinkább erodálódó hagyományos középosztálytól és a mun-

28 Ez nagyon alacsonynak tekinthető, mert a munkások átlagos évi lakbére 1930-ban valamivel 400 pengő fölött volt. Vö. Szádeczky-Kardos é. n.: 64. Csupán a munkások egynegyede lakott 300 P évi bérleti díjnál olcsóbb lakásokban.

29 Az átlagos lakbér évente 1930-ban az 1920-ig épült házakban. (Szádeczky-Kardos é. n.: 40.)

	iparosok	kereskedők	magántisztv.	köztisztv.	szabadfogl.
1 szobás	503	545	546	508	628
2 szobás	932	1042	994	919	1187
3 szobás	1553	1676	1558	1457	1802

30 Pogány Ágnes is felhívta a figyelmet arra, hogy a munkások esetében a lakásnagyság nem függ a jövedelem nagyságától, azaz magasabb jövedelem esetén is sok munkás egy szobás lakásban marad, ami nyilván az életmódminták egységességére utal (Pogány 2000).

31 Mint láttuk, a jövedelmi adatok szerint is a munkásság felső rétegéhez tartoztak a mintába kerültek.

kasságtól is (amely később asszimilálódott, integrálódott ebbe az új széles társadalmi konglomerátumba). Érdemes felhívni ezzel kapcsolatban a figyelmet a demográfiai magatartás különbségeire. Ez az a csoport a száz fős teljes mintából, ahol a családok mérete a legkisebb (átlagosan mindössze 3,2 fős), szemben a középosztályiak 4,4 és a munkások 4,9 fős átlagos családnagyságával. Az adat mögött nyilván a későbbi házasságkötés és a gyerekszám tudatos visszafogása rejlik, ami megint csak e réteg sajátos új kultúrájára és életvezetési stratégiájára utal. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy e mind demográfiai magatartásában, mind fogyasztásának jellegzetességeiben sajátos csoportot csak Budapesten (és egy sajnos elég kicsi mintán) tudtuk megragadni. Valószínűsíthető, hogy Magyarországon a tömegtársadalmak e középrétege az 1920-as évek végén még csak nyomokban volt fellelhető.

„Polgári” és „úri”közép

Végül még egy kérdést szeretnék megvizsgálni. A magyar történeti, szociológiai irodalom közhelye a 20. század első felének társadalmára vonatkozóan „polgári” és „úri” szembeállítás. E kérdést vizsgálandó elkülönítettem a „polgári” mintából a magántisztviselő és a köztisztviselő családokat, hogy megállapíthassam, volt e fogyasztásuk szerkezetében olyan különbség, amit a polgári-úri szembenállás sémájában lehetne interpretálni.

Az alábbi táblázat a felvételben található 12 magántisztviselő család és 13 köztisztviselő család adatait tartalmazza (a nyugdíjas köztisztviselőket nem vettem figyelembe).

A mintába került magántisztviselők jelentősen rosszabbul kerestek, mint a köztisztviselők. Ez nem általános, mert a kor Budapestjén a két kategória keresetének megoszlása szinte hajszálra megegyezett.³² A minta 12 magántisztviselő családja az alacsonyabb jövedelem ellenére átlagosan többet költött lakásra, mint a köztisztviselők. Ennek magyarázata, hogy a köztisztviselők közül egy szolgálati lakásban laktak, egy pedig saját lakásában – ők tehát nem fizettek lakbért –, s ez csökkentette e csoport átlagát. Utóbbi két család nélkül számolva a köztisztviselőknél az átlagos lakbér 860 pengőt tett ki. Ha a köztisztviselők közül csak a bérlakásban lakókat vesszük is figyelembe, a magántisztviselők és a köztisztviselők közötti lakberek különbsége akkor sem akkora, mint a fizetések különbsége a mintában. Noha sajnos kevés adatról van szó, mégis érdemes összehasonlítani a köztisztviselők, magán-

32 A magántisztviselőknél és a közületi (tehát állami, fővárosi, MÁV, posta) tisztviselőknél egyaránt a férfiak 31%, illetve 32%-a keres 200 pengő alatt, viszont a 300–400 pengős kategóriába a magántisztviselők mintegy 40%-a tartozott, a közületi tisztviselőknél pedig itt csak 36%-a található. (Hoffman é. n.: 95; Laky é. n.: 50.) Vagyis a köztisztviselők kicsit nagyobb arányban találhatók a 200–300 pengős sávban, mint a magántisztviselők, akik valamivel nagyobb eséllyel juthattak el viszonylag magas kategóriákba, bár a különbség csekély.

3. táblázat

Magántisztviselő és köztisztviselő családok kiadási szerkezetének összehasonlítása

	12 Magántisztviselő család (38 fő)		13 köztisztviselő család (45 fő)	
	%	1 családra (P)	%	1 családra (P)
Tejtermék	6,6	290	6,3	347
Tojás	1,9	82	1,4	78
Zsiradék	2,1	96	2,2	118
Húsneműek	8,8	386	7,9	434
Liszttermények	5,1	225	4,4	239
Más növények	7,8	342	6,8	373
Más élelmiszer	1,8	80	1,3	72
Italok, élvezeti cikk	3,4	150	3,3	183
Ruha	8,9	391	8,4	460
Lakbér	16,9	740	13,1	718
Lakberendezés	3,4	150	3,3	181
Fényhő	6,2	270	5,8	320
Tisztítás	2,1	93	2,1	116
Egészség	1,8	81	3,5	191
Kultúra, üdülés	3,2	143	4,8	261
Közlekedés	2,8	125	3,6	195
Biztosítás	1	45	1,2	64
Adók	0,9	41	0,4	23
Társadalmi kiadások	4,5	195	5	275
Átmeneti	2,1	94	1	56
Kiszolgálás	1,5	65	3,2	174
Törlesztés	5,4	235	8	436
Egyéb	1	45	2,7	150
Összkiadás	100	4.364	100	5.464

(Forrás: Illyefalvi I. Lajos 1930: 412-439; Illyefalvi I. Lajos 1935: 442-471.

Az egyes tételek tartalmára nézve lásd fenn a 8-23. lábjegyzetig.)

tisztviselők és munkások jövedelmi különbségeit azzal, hogy a kiadások egyes tételei hogyan változtak közöttük, hiszen ez a családok fogyasztási szokásaiban tükröződő specifikus orientációkra, értékválasztásokra utalhat.

4. táblázat

Köztisztviselő, magántisztviselő és munkás családok kiadási szerkezetének összehasonlítása

	Köztisztviselők	Magántisztviselők	Munkások
Jövedelem	100 %	79,8%	51,6%
Lakbér	100 %	86%	32,6%
Ruházkodás	100 %	86%	61%
Kultúra, üdülés	100 %	55%	32,7%
társadalmi kiadások	100 %	71%	20,7%
Egészség	100 %	42%	17,2%

(A táblázat adatainak kiszámításához felhasznált adatok forrása: Illyefalvi I. Lajos 1930: 412-439; Illyefalvi I. Lajos 1935: 442-471.)

Úgy gondolom bármennyire csupán jelzésértékűnek tekinthető ez a táblázat, mégis tanulságos. A minta legnagyobb jövedelmű csoportját, a köztisztviselőket véve száz százaléknak, a magántisztviselők és munkások különféle kiadási tételei

hozzájuk mérten nem egyszerűen a jövedelem arányában csökkennek. Lakásra, ruházódásra a magántisztviselők jól láthatóan többet költöttek (ruhára a munkások is, de ezt valószínűleg a jóval nagyobb gyerekszám magyarázza). A különbséget a kultúrára, üdülésre, egészségre és társadalmi kiadásokra fordított összegek mérséklésével fedezték. A munkások ellenben jóval kevesebbet költöttek lakásukra, mint amennyivel bérük alacsonyabb volt (mint láttuk többet költenek viszont élelemre). Mindebből az következik, hogy a munkássággal ellentétben a magántisztviselők számára fontos volt a lakás és a ruházódás. Már pedig az életmódnak ez a két aspektusa – a lakás és öltözködés – az, amely leginkább kifejezi a társadalmi státuszt, az ahhoz kapcsolódó igényeket, illetve amely a fogyasztáson belül a leginkább, illetve a legközvetlenebbül presztízs-szempontrú. Ennek a szempontnak pedig a magántisztviselők, úgy tűnik igyekeztek megfelelni, s költségvetésükből az e tételekre fordított összegeket más kiadási tételek rovására is lehetőleg magasan tartották. A cseléd tartás adatai hasonló tendenciát mutattak.³³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a mintába került magántisztviselő családok fogyasztásának szerkezetében nem található semmi olyan vonás, amely e csoport „polgári” jellegét emelné ki szembe állítva a köztisztviselők „úri” jellemzőivel. Ellenkezőleg, a magántisztviselőknél is megfigyelhetőek az életmód társadalmi rangosztó elemeinek kiemelt kezelése. (Ez persze nem zárja ki, hogy más, a kiadási szerkezeten keresztül nem megközelíthető dimenziókban ne létezhetnének olyan különbségek, amelyek a „polgári-úri” szembenállás tételét alátámaszthatják.)

Ezzel szemben a fogyasztás adatainak elemzése kimutatott a munkásság – felsőbb réteghez tartozó, feltehetőleg szervezett munkásoknak életmódjukban egységes – csoportja és a hagyományos középosztályi kritériumoknak megfelelő réteg között egy olyan csoportot, amely markánsan elkülönül az előbbi két rétegtől, és amely talán a társadalom átstrukturálódását jelzi: egy új szélesebb középréteg kialakulását. Mindezt azonban – tekintettel a minta területi és nagyságrendi korlátozottságára – nem annyira következtetésnek, inkább későbbi kutatások által megvizsgálendő problémának tekinthetjük.

33 A cseléd tartás adatai Budapesten:

Nem tartott cselédet	1925-ben	1930-ban
Iparosok	76,5%	75%
Kereskedők	52%	45%
Magántisztviselők	56%	63%
Köztisztviselők	65,6%	65%

Az egyszobás lakásban lakó magántisztviselők 9,5%-a tartott mindenest, míg az egyszobás lakásban élő köztisztviselőknél csupán 4,7%-a. A kétszobás, tehát általában nem középosztályinak tekintett (noha e tekintetben a két világháború között változás kezdődött) lakásokban a magántisztviselők 32%-a, a köztisztviselőknél pedig csupán 24%-a tartott cselédet. Ezek 1925-ös adatok, 1930-ra a különbségek mérséklődtek, de még mindig fennmaradtak. Ez azt mutatja, hogy sok magántisztviselő még aránylag szerény anyagi körülmények között is ragaszkodott a cseléd tartás társadalmi hovatartozást (is) jelölő szokásához. (Illyefalvi I. Lajos 1935: 194–196.)

FORRÁSOK

- Hoffman Dezső é. n.: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 63. 4./ Budapest
- Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest
- Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai.* Budapest
- Laky Dezső é. n.: *A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai.* /Statisztikai Közlemények 67. 1./ Budapest
- Laky Dezső 1932: Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez. *Városi Szemle* 39-105.
- Móricz Miklós é. n.: *Budapest társadalomrajza.* /Statisztikai Közlemények 64./ Budapest
- Szádeczky-Kardos Tibor é. n.: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 54./ Budapest
- Szél Tivadar é. n.: *A házasságkötések Budapesten.* /Statisztikai Közlemények/ Budapest
- Szél Tivadar é. n.: *A házasságok termékenysége Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 60./ Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság* 4. 23-53; 5. 36-57.
- Gyáni Gábor 1999: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 6. 1265-1305.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* 1-2. 115-127.
- Ránki György 1990: A budapesti polgárság. *Tér és társadalom* 3-4. 57-65.